

Новооткривени фрески во Водоча*

Црквата Св. Леонтиј во с. Водоча, недалеку од Струмица, одамна била предмет на бројни странски и домашни проучувачи. Наедно со ова, во науката се присутни и најдијаметрално различни претпоставки како за нејзиниот архитектурен изглед со одделните хронолошки фази на градбата, така и за самата нејзина фреско-декорација во хронолошки, иконографски и ликовно-стилски поглед.¹ Причините за ваквите најразлични, често произволни, искажувања на претпоставки од поранешните испитувачи лежат пред сè во тоа што до неодамна не било пристапувано кон пролабочени, систематски и археолошки проучувања на споменикот. Посериозните нови сознанија врз кои почнуваат да се темелат извесни пореални научни согледувања за минатото на овој споменик се бележат во 1958 г. — кога се откриени фреските со ликови на св. Исавриј, св. Евпло и св. Пантелејмон со видливи сличности на сликарството во охридската Св. Софија² — и во 1961 г. — кога првпат се установени со археолошки ископувања спојувањата и основните форми на трите одделни цркви и анексите кај водочкиот споменик.³

Спомнатите извонредно значајни резултати за нас, меѓутоа, беа само повод да се преземат нови пролабочени археолошки проучувања на споменикот и подетално да се анализираат сите негови остатоци со единствена можна цел да се доразрешат и установаат уште попрецизно архитектурните форми на одделните цркви и анекси, нивниот попрецизен хронолошки сооднос и хронологијата на самата фреско-декорација. Најновите вакви зафати, преземени и реализирани во текот на 1973/4 г.-овозможија пред сè да се откријат нови фрагменти фрески, а и да се дојде до

* Кога насловот на соопштениево беше најавен за Конгресот, не постосја изглед дека до крајот на 1975 г. ќе биде отпечатена и монографската студија за сите најнови резултати од проучавањата на црквата во Водоча. Сепак, во случајов, што се дава посебен акцент врз најновооткриените фрески во Водоча, со дел од нејзината архитектура, изгледа не ќе биде некорисно. (За целината на овие резултати види П. Миљковиќ-Пепек, Комплексот цркви во Водоча-дел од проектот за конзервација и реставрација на водочкиот комплекс — Културно-историско наследство во СР Македонија XIII, Скопје 1975, 7—67, сл. 1—30, SX. I—XI, Таб. I—XXIX).

извесни попрецизни нови сознанија за историското минато на овој споменик и мошне важното средновековие за цела Македонија.⁴

Имено, во доменот на архитектурата на водочкиот комплекс од цркви со своите анекси — а таа е, во случајов, доста суштествена и за разрешувањето на хронологијата на живописот — е установено дека во источниот дел најпрвин постоел еден црковен објект што во најшироки хронолошки граници се сместува во VII—IX в., но и дека тој бил срушен речиси до темели над кои била изградена една друга црква во периодот на Самуиловото царство, т. е. кон крајот на X или самиот почеток на XI в. (сл. 1).⁵ Остатоците од оваа Самуилова црква со впишан крст и купола се многу повеќе зачувани и не му припаѓаат на »палеовизантискиот период«, како што сметаа претходните проучувачи.⁶

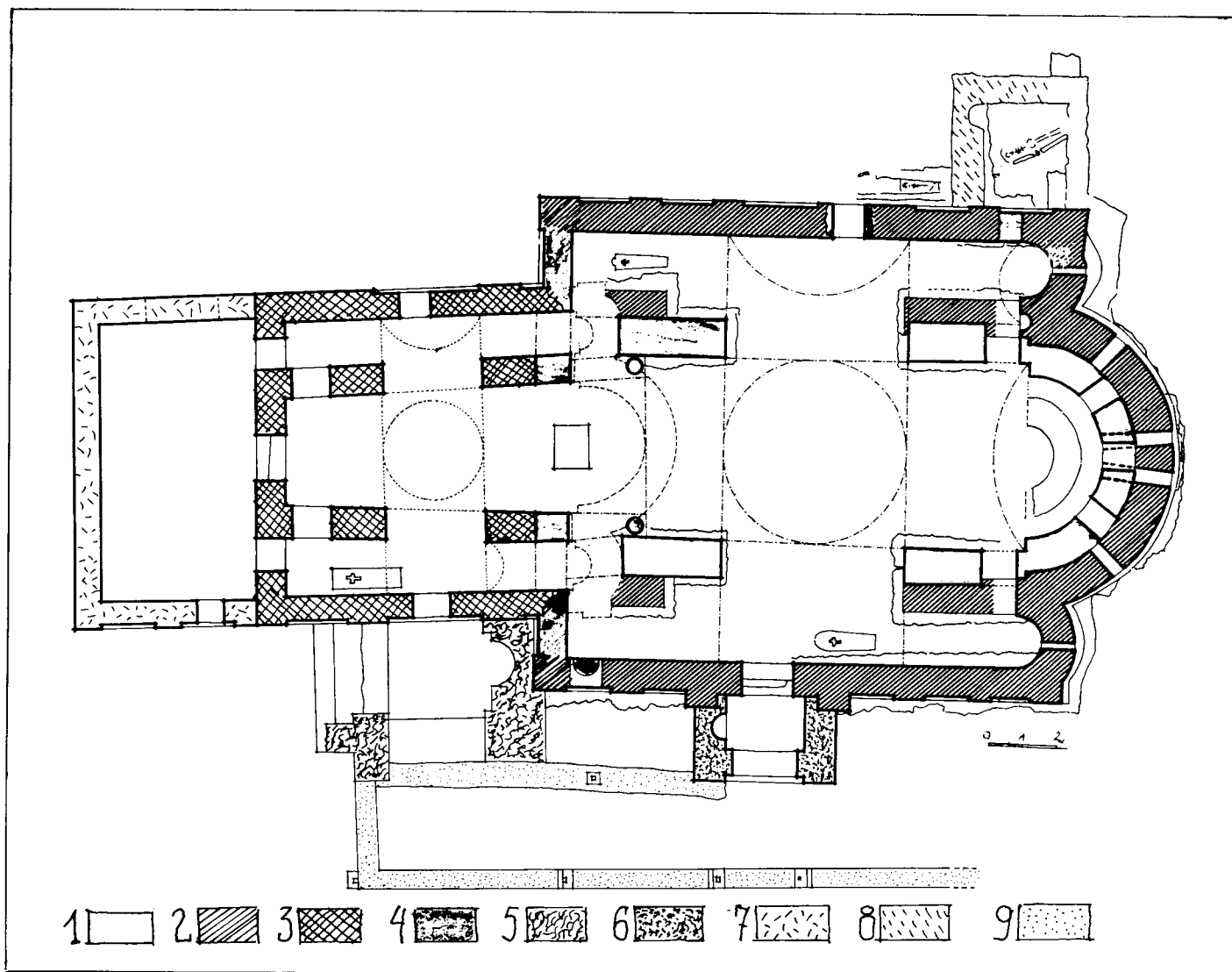
¹ Библиографски преглед со критички осврт е даден во одделно поглавие: Ibid., op. cit., 9—15.

² Z. Blazić, Tehnika i konzervacija naše freske, Kulturno istorisko nasledstvo vo NR Makedonija III, Skopje 1958; M. Јовановић, О Водочи и Велуци после конзерваторских радова, Зборник на Штипскиот Народен музеј, Штип 1959.

³ По инструкции на Г. Босковиќ, археолошките истражувања на теренот ги изведуваше покојниот В. Лахтов, а сите резултати беа користени за изготвување елаборат за конзервација на споменикот во 1964 г. од Г. Босковиќ и К. Томовски. Истите резултати се објавени во 1974 (Водоча, Истражувачки работи и конзервација, Културно наследство V, Скопје 1974; спор. К. Tomovski, vo Likovna enciklopedija, Zagreb 1968).

⁴ П. Миљковиќ-Пепек, op. cit., loc. cit.

⁵ Ibid., op. cit. 20, 60, сл. 3а. Поради некои дополнително установени поединости врз остатоците на Самуиловата црква во Водоча, тука се приложува нешто изменет архитектурен план на црквата. Тоа се: стопата од внатрешната страна на олтарната апсида, три нови слепи арки на северната фасада, една нова слепа арка во источниот дел на јужната фасада и една дополнителна перфорација во западниот дел од истата фасада со две фази на подоцнежни затворања.

1 Основа на водочкиот комплекс цркви со хронолошки преглед на градбите

1 Делови од темелите на најстариот објект (VII—IX в.) и темелите на средната водочка црква (крај на XI или поч. на XII в.)	4 Средна водочка црква (крај на XI или поч. на XII век)
2 Дел од Самуиловата куполна базилика (крај на X или поч. на XI в.)	5 Јужен параклис (XII век)
3 Западна водочка црква »Богородица Елеуса« (меѓу 1018. и 1037) со накнадно уништен олтарен простор кон крајот на XI или поч. на XII век	6 Јужен вестибил (XIII век)
	7 Западен анекс (XII—XIV век)
	8 Обнова на северноисточен компартимент (XIV—XV век)

2 Реконструкција на фрагмент од фреска со лик на непознат светител (крај на X или поч. на XI в.)

времето на Самуиловата источна црква, бидејќи со изградбата на средната водочка црква биле извршени делумни рушења на двете спомнати цркви. За ова говори и еден неоспорен факт за состојбите во кои се наоѓале двете цркви до пред изградувањето на средната водочка црква биле; т. е. до претворањето на една единствена целост од двата одделни водочки храма (сл. 1).

Во сегашниве околности, кога ни недостигаат елементи од хемиско-минеролошки анализи за да се определи со поголема сигурност потеклото на овој

⁶ Г. Босковиќ и К. Томовски, *op. cit.*, 34.

⁷ П. Миљковиќ-Пепек, *op. cit.* 20, 49—50, сл. 2, Т. XX.

⁸ Во случајов, веројатно се работи за полукалотата на проскомидијата или поткуполеи пендантив.

Оваа Самуилова црква, денес со значително пови-соко зачувани сидови во источниот дел, изгледа била живописана, на што укажува само еден поважен откриен фрагмент на фреска за време на археолошките ископувања во 1973 г.⁷ Тоа е дел од глава на еден непознат светител (сл. 2). Конкавната форма на фреско-малтерот и мошне монументалната претстава на ликот говорат дека светителот бил насликан врз некоја конкавна сидна површина на црквата.⁸ Во уточнувањето на потеклото на овој фрагмент-фреска треба пред сè да се исклучи секаква можност за неговата припадност на средната водочка црква, која била изградена и живописана кон крајот на XI или почетокот на XII в., бидејќи фрагментот е пронајден во самиот шут од градбата на средната водочка црква. Во случајов е јасно дека се работи само за две можни хронолошки определби на овој фрагмент-фреска: или дека тој му припаѓа на времето на живописувањето на западната водочка црква, или пак на

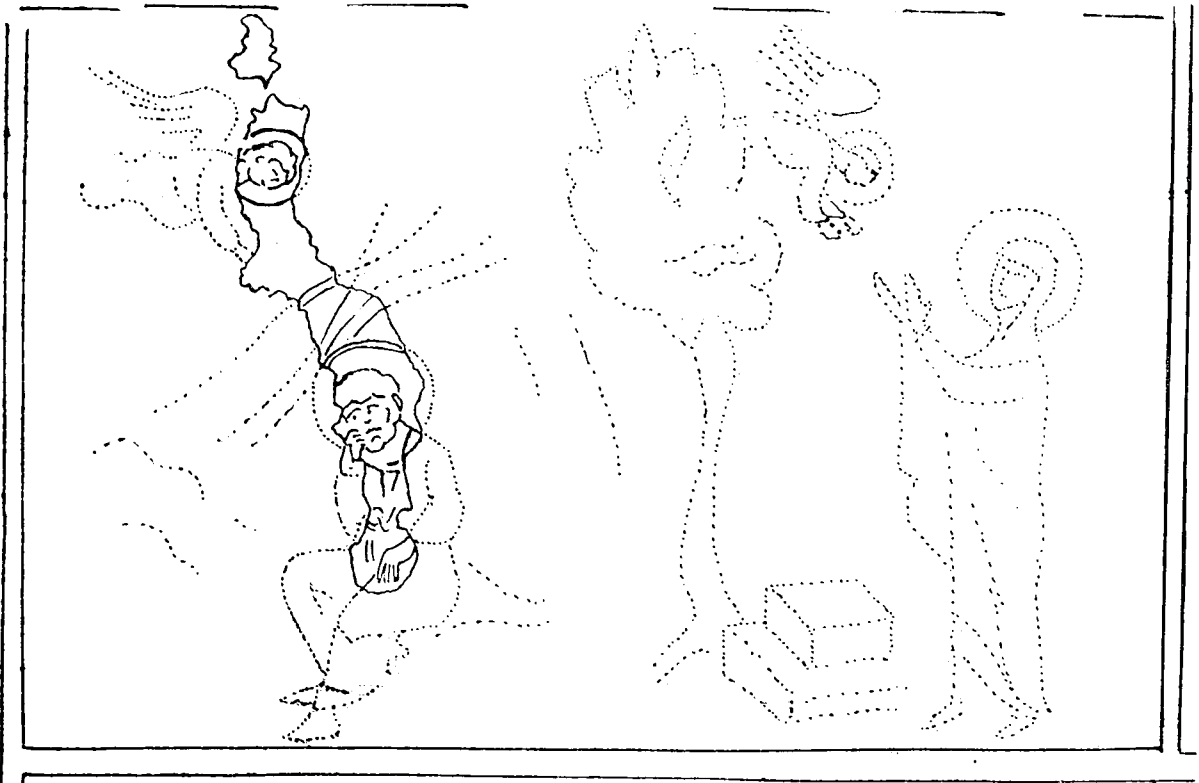

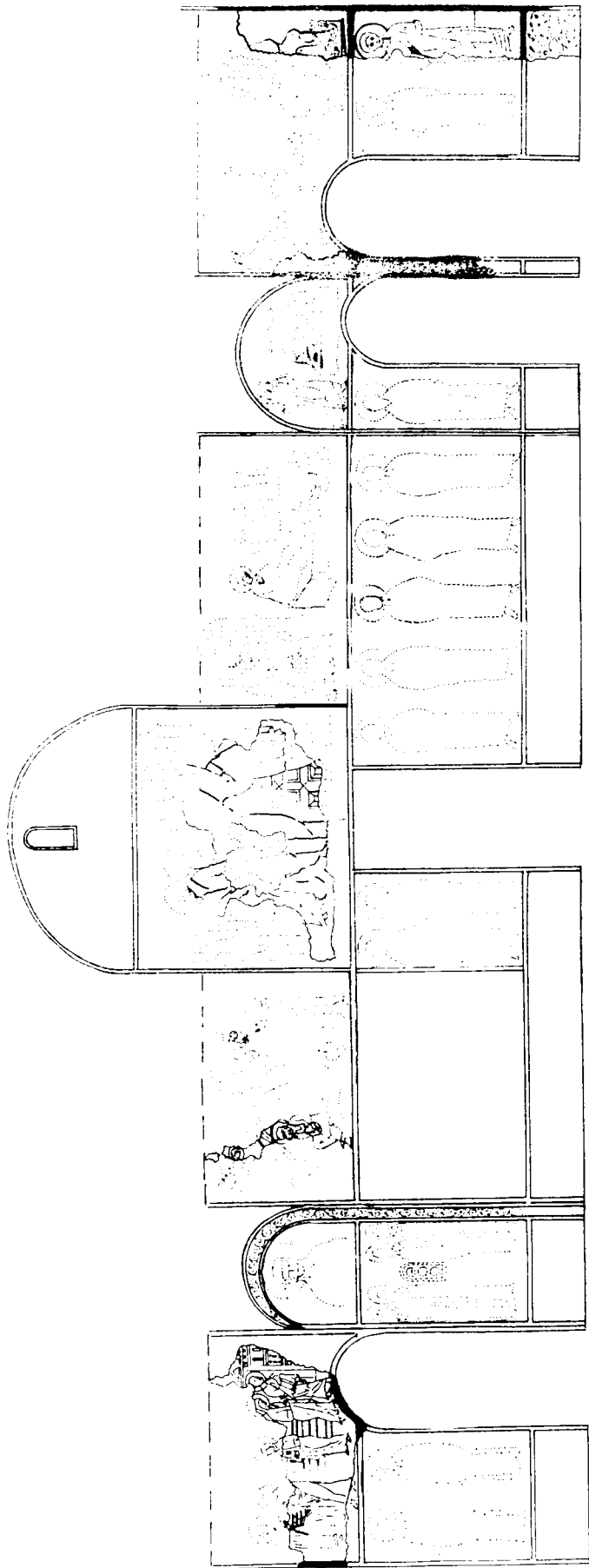
3 Фрагмент од фреска со лик на непознат светител (крај на X или поч. на XI в.)

4 Две почетни сцени од циклусот посветен на Богородица, западна водочка црква (околу 1037. године)

5 Остатоци од сцената «Јоаким во пустина со неговото благовештение», западна водочка црква (околу 1037. г.)

6 Распоряд на декорацијата и јужниот дел на западната водочка црква (околу 1037. г.)

фрагмент/фреска, принудени сме тоа засега да го сториме само врз основа на извесни — исто така важни — податоци од стилско-ликовните анализи. Во овој поглед паѓа в очи дека мошне монументалниот лик, долгиот прав нос и означувањето на ирисот и зеницата од окото — како суштествени ликовни одлики во сликарската моделација врз овој фрагмент — немаат големи сликарски идентичности со фреските од западната водочка црква (сл. 3). Поради тоа, многу поверојатно е дека овој фрагмент — фреска ѝ припаѓал на поголемата и постара источна водочка црква (од крајот на X или самиот почеток на XI в.), отколку на западната водочка црква (од околу 1037 г.).

Меѓу новооткриените фрагменти на фрески во 1973 г. посебно внимание го привлекуваат неколкуте делови од сцени посветени на Богородица. Тие се откриени на нивните првобитни места во некогашниот ѓаконикон од западната водочка црква (сл. 6).⁹ Тука се откриени и идентифицирани почетните три сцени на Богородичиниот циклус: »Принесување дарови во храмот од Јоаким и Ана« на која се надоврзува сцената »Враќање на одбиените дарови« на северниот дел од сводот (сл. 4), а на јужниот — мал фрагмент сцена — »Јоаким во пустина со неговото благовештение« (сл. 5). Со новите проучувања на еден порано откриен фрагмент-фреска во југозападниот дел на црквата — денес напoлно уништен — е идентифицирана и сцената »Милување на Богородица од родителите Јоаким и Ана« (видија целата можна реконструкција, сл. 6).

Како што се гледа од новооткриените фрески, јасно е дека циклусот од сцени посветени на Богородица биле илустрирани не само во ѓакониконот, туку и во југозападниот дел на западната водочка црква. Неоспорно е дека точно во контекстот на овој Богородичен циклус од сцени е насликана и монументалната илустрација на композицијата »Воведение Богородичино« (сл. 6), тука небезразложно посебно нагласена врз јужниот ѕид од наосот. Ова, како и сознанијата за иконографскиот репертоар на циклусот од сцени на Богородица, денес во значителна мера придонесуваат за откривањето и разрешувањето на еден важен дел од темното историско минато на западната водочка црква. Во овој поглед, имено, е важен и неоспорен заклучокот дека западната водочка црква првобитно ѝ била посветена на Богородица. Посебното место, пак, на сцената »Воведение Богородичино« во илустрирањето на Богородичиниот циклус дозволува да се верува дека црквата го празнувала, поконкретно, Воведение, кое календарски се слаVELO на 21 ноември.

Меѓутоа, вообичаена била практиката дека црквите со овој празник многу често во средновековието го имале за свој паладиј ликот на Богородица Милостива (Елеуса). Примерите на црквите на Воведение во Велјуса, во Хиландар, во Кучевиште и други, во кои се почитувал ликот на Богородица Милостива (Елеуса) можат да ја потврдат оваа честа практика чиј лик бил сликан странично од иконостасот во својство на патрон или пак посебно почитувана икона — паладиумот на вакви цркви. Поради ова, западната водочка црква, посветена на Воведение, најверојатно

била позната и како Богородица Милостива (Елеуса), идентично како во случајот со другите две подоцнежни цркви Елеуси во струмичкиот крај што го празнувале Воведение на 21 ноември. Тоа се: црквата во с, Велјуса од 1080 г. (со живопис од 1085—94 г.)¹⁰ и црквата од фамилијата Тетрагонити подигната, изгледа во непосредна близина на Струмица од XII в., за која денес говорат само пишуваниите изворни податоци од XIII и XIV в.¹¹ Со установувањето на овие три Богородичини храмови, евидентно произлегува дека Струмица и нејзината блиска околина претставувале во далечното средновековно минато една изразита област на Македонија — слична на Пелагониската — каде што мошне бил почитуван иконографскиот умилителен лик на Богородица Милостива (Елеуса).

Покрај спомнатите делови од фрески посветени на Богородица, најдени во западната водочка црква, со заслужено внимание треба да се одбележат новооткриените фрески со претстави на четири фигури на непознати маченици што биле насликани во западните дополнително засидани арки (сл. 7). Иако се овие фрески навистина доста оштетени, тие сепак ја надополнуваат сликата за иконографскиот репертоар на декорацијата во западната водочка црква, а исто така и овозможуваат барем делумно да се говори за нивната стилско сликарска припадност. По своите сликарски елементи, тие укажуваат дури и на непосредни ликовни корелативности со некој од сликарите што подоцна работел на фреските во охридската Св. Софија.

Од 1958 г. наваму, кога беа откриени фреските со претставите на Исавриј, Евпло и Пантелејмон, во науката се искажани извесни мислења за стилските одлики и хронологијата на овој живопис од страна на М. Јовановиќ,¹² В. Н. Лазарев,¹³ Р. Љубинковиќ,¹⁴ П. Миљковиќ-Пепек,¹⁵ В. Ѓуриќ¹⁶ и др. Мислењата не се разидуваат: сите наведени проучувачи сметаат дека овој живопис потекнува од приближно истото време во кое денес се сместуваат и фреските од Св. Софија во Охрид, односно од околу 1040/45 г.¹⁷ Меѓу-

⁹ П. Миљковиќ-Пепек, *op. cit.*, 29—33, 50, Т. XIV—XIX.

¹⁰ Ова прецизирање на хронологијата на фреските во Велјуса е резултат од последните проучувања што ќе бидат објавени во Актите на XV меѓународен конгрес на византолозите во Атина.

¹¹ *Ibid.*, *op. cit.*, 52—53 со цитираните изворни податоци.

¹² М. Јовановиќ, *op. cit.*

¹³ V. N. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967, 208, 259.

¹⁴ R. Ljubinković, *La peinture murale en Serbie et en Macédoine aux XIe et XIIe siècles*, IX Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1962, 422—425.

¹⁵ P. Miljković-Pepok, *La formation d'un nouveau style monumentale aux XIIIe siècle*, XII Congrès international des Etudes Byzantine à Ohrid 1961 (Actes., Beograd 1964); *Ibid.*, Водоча, *op. cit.*, 35, заб. 30.

¹⁶ В. Ѓуриќ, *Византиске фреске у Југославији*, Београд 1974, 11, заб. 4.

¹⁷ П. Миљковиќ-Пепек, *Материјали I.*, во *Зборник на Археолошкиот музеј во Скопје*, Скопје 1955.

7 Четири фигури на мученици од западните арки во западната водочка црква (околу 1037. г.)

тоа, несомнено е дека дури денес, со новооткриените фрески во Водоча, ликовните корелативности со фреските во охридската Св. Софија стануваат вистински фрапантни и најнепосредни. Ова особено кога се има предвид мајсторот на фреските од новооткриениот циклус сцени посветени на Богородица (сл. 8, 9).

Овие новооткриени фрески во Водоча, врз кои се забележливи поголеми блиски ликовни соодноси со фреските во охридската Св. Софија, отколку порано, дозволуваат денес поаргументирано да се одговори на двете суштествени прашања: 1. дали на фреските од западната Богородичина црква во Водоча работеле истите сликари од охридската Св. Софија и 2. дали фреските од Водоча хронолошки им претходеат на оние од Охрид? Според неоспорно видливите, мошне непосредни ликовни соодноси меѓу дел од фреските во Охрид и фреските на Богородичиниот циклус од Водоча, може со голема сигурност да се претполага дека тука се работи за сликарски дела на ист мајстор. Во однос, пак, на другото прашање

— тешко е да се одговори само врз основа на стилските ликовни анализи. Во овој поглед, меѓутоа, значително посигурни се податоците од проучавањата на архитектурата на западната водочка црква кои дозволуваат да се смести нејзината градба во време непосредно по падот на Самуиловото царство — меѓу 1018 и 1037 г. — а самото нејзино живописување околу 1037 г., што значи дека Богородичините фрески во Водоча веројатно им претходеат на оние во Охрид.¹⁸

Ако во иконографски поглед новооткриениот Богородичен циклус од сцени во Водоча денес претставува најстар пример не само во Македонија или Балканот, туку и во цела Источна Европа, ликовно сликарските пак одлики на овие фрески се несомнено уште позначајни. Имено, со овие фрески во Водоча и оние во охридската Св. Софија, како и фреските од нартексот на Св. Софија во Солун и наосот на

¹⁸ Ibid., Водоча., op. cit., 35—38.

8 Ликот на Ана од сцената »Јоаким и Ана по одбивањето на даровите«, западна водочка црква (околу 1037. г.)

9 Ликот на Јоаким од сцената »Јоаким и Ана по одбивањето на даровите«, западна водочка црква (околу 1037. г.)

Св. Ѓорѓија во Софија, на ликовен план сè појасно се согледува една хомогена сликарска целина на специфично балканско сликарско ателје од овој ран период со центар во Македонија (Солун и Охрид), кое значително се разликувало од оние дворски сликарски работилници во византиската метропола — Цариград.¹⁹

¹⁹ Ibid., op. cit., 36.

Преку резултатите од последниве проучувања на водочкиот комплекс цркви и новооткриените фрески, фрлена е само мала светлина, но секако многу значајна не само за историското ликовно минато на оваа црква, туку и за дел од општото културно минато на Македонија а и за средовековието на Балканот воопшто.

Résumé

LES FRESQUES RÉCEMMENT DÉCOUVERTES À VODOČA

Au cours des fouilles archéologiques et des études concernant l'église du village Vodoča, près de Strumica, exécutés durant les années 1973 et 74, on a découvert, entre autres, aussi de nouveaux fragments des fresques; un petit fragment qui date probablement du Xe siècle et les restes des peintures

de l'église de l'Ouest de Vodoča qui datent approximativement de 1037.

Parmi les fresques datant de 1037 excellent les fragments qui appartiennent aux scènes du cycle de la Ste Vierge: »Le refus des cadeaux«, »Le retour de Joachim et Anne« et »La plainte de Joachim dans le désert«.